

CSEJTEI DEZSŐ

Nyílvessző és kör: Ortega y Gasset és Spengler hatása Németh László gondolkodására

Az alábbiakban egy olyan háromszög felrajzolására teszünk kísérletet, melynek szárai különböző hosszúságúak. Esetünkben természetesen nem geometriai pontok között meghúzható egyenesekről van szó, hanem három eleven, hús-vér személy közötti viszonyrendszer feltérképezéséről. Ez a három személy: *Németh László*, *José Ortega y Gasset* valamint *Oswald Spengler*. Az intellektuális háromszögben a legfontosabb viszonyítási pont: Németh László. Vizsgálatunk arra irányul, hogy milyen módon jelent meg Németh látószögében a 20-as-30-as évek e két markáns európai gondolkodója, ill. hogy milyen hatást gyakoroltak rá.

De miért épp Ortega és Spengler kerül látóterünkbe, s miért nem mások? – hiszen jelentős gondolkodókból a jelzett időszakban nem volt hiány. Ráadásul két, egymástól olyannyira távolinak tűnő kultúrkör – a mediterrán-latin, illetve északi-germán kultúra – szülőttei ők, így aztán egy esetleges erőszakolt összehasonlítás nem sok eredménnyel kecsegtet. A kifogásra adható válasz többrétű. Az első szempont az, hogy Németh László életművében mindkét filozófus helyet kapott, s hogy melyik milyen nyomokat hagyott hátra, az retrospektíve Németh szellemi beállítódására is fényt vet, hogy ti. ő melyik gondolatrendszer iránt volt inkább affinis. Másodsor, Ortegát és Spenglert – nemcsak a jelzett kor, hanem a későbbi időszak is – mint két szorosan egybetartozó gondolkodót tartotta számon, mindenekelőtt úgy, mint kultúrfilozófusokat, kultúrkritikusokat, akik konzervatív alapállásból bírálják a nyugati parlamentáris demokráciák válságjelenségeit. Itt csak utalásszerűen jelezzük, hogy a helyzet nem egészen ez. Harmadsor, mindkét gondolkodóra jellemző a kifinomult elegáns stílus: cseppnyi malíciával fogalmazva, ők még azon filozófusok közé tartoztak, akik nemcsak szerettek, de tudtak is írni. Végezetül, a szellemi rokonságon túl, érintőleges közvetlen kontaktus is kialakult közöttük. Figyelmünket először ez utóbbira irányítjuk.

A spanyol filozófus a harmincas évek elején egyik tanulmányában azt írja, hogy intellektuális vagyonának háromnegyedét a német kultúrának köszönheti. Nem túloz. Attól kezdve, hogy 1905–07 között tanulmányokat folytatott a berlini, a lipcsei és a marburgi egyetemen, mindvégig szinte naprakész ismeretei voltak a német filozófiai élet aktuális állásáról. Így korántsem véletlen, hogy *A Nyugat alkonyának* megjelenése és zajos sikere sem kerülte el a figyelmét. A mű elsőrangú spanyol fordítása – egy Ortegatanítvány, Garcia Morente tollából – már az 1920-as évek elején napvilágot látott, mégpedig egy olyan sorozatban, melynek köteteit Ortega állította össze. 1921-ben pedig személyesen is meg akarta látogatni Spenglert Münchenben, de ez a találkozás végül is nem jött létre.¹

Ami a filozófiai horizontot illeti: elsősorban a korabeli európai valóság megítélésével kapcsolatos *válságélmény* az, ami köré mondandójuk épül. E tekintetben közeli a rokonság a két filozófus között, s ebben – minden önálló meglátásuk mellett – ott

munkál Nietzsche hatása is. Az európai dekadencia alaptapasztalata terminológiai szempontból úgy csapódik le, hogy Spenglernél a *civilizáció* lesz a korszakmegnevező kategória, Ortega esetében pedig a *tömegek lázadása*: ezek részletekbe menő összehasonlítása külön tanulmány tárgya lehetne. Azt, hogy a spengleri látásmód milyen mély visszhangot váltott ki a spanyol gondolkodóban, meggyőzően mutatja az 1921-ben keletkezett *Gerinctelen Spanyolország* c. esszé, amely a nemzeti önvizsgálat jegyében fogant: lehetetlen nem észrevenni a spengleri hatást, amikor elemzésében ilyen mondatokra bukkanunk: „Spanyolország története – néhány röpké vállalkozástól eltekintve – hanyatlás [decadencia] története.”²

Anélkül, hogy a részleteket érintenénk, feltehető a kérdés: mi az a közös elem, amely a „civilizáció” állapotát, illetve „a tömegek lázadásának” jelenségét szemantikailag egymáshoz igen közelállóvá teszi? A válasz: a *jövő* hiánya. Az európai létezés mód ezen állapotára mindkettőjük szerint az jellemző, hogy eredendően nem produktív, hanem re-produktív szisztéma, kiveszett belőle az az alapvetően *innovatív* jelleg, ami a korábbi évszázadokban uralta. E nézetnek persze azonnali cáfolatát nyújthatja az, ha a technikai haladás valóban szédületes iramú fejlődésére gondolunk. Ám itt valami egészen másról van szó: a *kvalitatív innovációt* nem lehet megabájtokban mérni. Ami valóban hiányzik, az a nagy, termékeny és átfogó gondolat, legyen szó akár az etika, a művészetek, a politika, a vallás vagy épp a gazdaság területéről. Ha végigtekintünk a jelenlegi életet uraló szókincsünkön, látjuk, hogy ezek túlnyomó többsége a korábbi évszázadokból, netán évezredekéből eredt (talán a „totalitarizmust” kivéve, századunk nem nagy dicsőségére). Az a silány nyelvi lelemény, hogy ezeket a *re-, de-, neo-*, újabban pedig egyre inkább a *post-* előtaggal látja el, egy sokkal eredendőbb dologra utal: a vészes gondolathiányra – gondolon itt egészen mást értve, mint ami az embernek „eszébe jut” –, s ez épp a „civilizáció” ill. a „tömegek lázadása” állapotára jellemző. Márpedig a jövőt épp a gondolatgazdagság, azok túlárado bősege generálja, melyeket megvalósítunk, megvitatunk, esetleg elvetünk. Ha mai sivár jövőélményünket egybevetjük pl. azzal a szinte részegítő jövőmámmal, amely a felvilágosodás korára, vagy akár a 19. századra volt jellemző, a különbség rögtön szembeszökő lesz. Ha – eltekintve a suta, semmitmondó és többnyire vasos tévedéseket tartalmazó gazdasági és politikai prognózisoktól – valóban feltesszük magunknak a kérdést, hogy „mi lesz velünk mondjuk huszonöt esztendő múlva?”, be kell vallanunk, hogy fogalmunk sincs róla. S a mai, meg a felvilágosodás kori ember között nem az a különbség, hogy ő, ellentétben velünk, tudta volna azt, hogy mi lesz vele, hanem az, hogy egy gazdagon artikulált jövőkép állt előtte, telve a legváltozatosabb elképzelésekkel, fantáziadús utópiákkal, melyek közül „valamelyik majd megvalósul”. De ha történetesen egy sem valósult meg közülük, akkor is a jövő bűvöletében élt. A jövő tehát nemcsak az az üres fizikai időszakasz, ami előttünk áll – mert ebben az esetben a levelibékák és az emberiség előtt ugyanaz a jövő áll –, hanem pontosan az, hogy miképpen töltjük ezt fel elvárásokkal, tervekkel, programokkal, végső fokon *gondolatokkal*. Mármint épp ez az, ami Spengler és Ortega szerint – a jelzett állapotban – hiányzik. Ennyiben mindketten előfutárai annak a gondolatnak, amit manapság a „történelem vége” állapotának vagy újabban *posthistoire*-nak (megint egy *post!*) neveznek.

Mind a „civilizáció” mind pedig a „tömegek lázadása” viszonyfogalom, azaz megvan a kiegészítő ellentette, s erre vonatkoztatva nyeri csak el tulajdonképpeni értelmét. Spengler esetében ez a *kultúra*, Ortégánál pedig a *kiemelkedő* (kiválasztott) *kisebbség*. Azok a különbségek, melyek már az előbbi fogalom párnál is megvoltak, itt élesebb

formát öltenek. A kultúra ugyanis Spenglernél világtörténelmi korszakmegnevező kategória, melyre nem lehet azt mondani, hogy „legyen”: az vagy van, van nincs, de nem hozható létre úgy, mint egy új gépkocsitípus. Ortegánál viszont ez a kisebbség – megengedő értelemben – legalábbis *lehet*: ha történetesen nincs is, fennáll annak lehetősége, hogy lesz, s rajtunk is múlik, hogy „legyen”. Ez pedig jelentősen módosít az előbb vázolt jövőképen, aszerint, hogy fátumnak tekintjük-e azt, vagy pedig megnyílásnak, nyitott lehetőségnek. S hogy ez milyen eltérő konzekvenciákat von maga után, a legjobban talán e két filozófus Németh Lászlóra gyakorolt hatásán mérhető le.

Kezdjük a mindenképp sokkal hangsúlyosabb – s a spirituális háromszög legjelentékenyebb oldalát képező – Ortega–Németh viszony taglalásával. A recepciós kapcsolat részletezése előtt először azt kell megemlíteni, hogy a spanyol gondolkodó nem gyakorolt (és nem is gyakorolhatott) jelentős hatást az ún. hivatalos, akadémikus filozófiai életre; ebben szerepet játszott egyrészt a katedrafilozófia erős *német* orientáltsága (döntő a kanti-neokantiánus hatás), másrészt pedig az, hogy a két világháború közötti magyar filozófiai életben jelentős pozíciói voltak a *keresztény* eszme- ill. képzetkörnek.

Másodszor, Ortega befolyása legerősebben az ún. *esszéista nemzedék* tagjai körében érvényesült, ahová – Németh László mellett – hagyományosan még Cs. Szabó Lászlót, Szerb Antalt és Halász Gábort szokás besorolni. E találkozás („fogadókész-ség”) okai között – egyebek mellett – a magyar esszéírás hagyományai is szerepet játszanak, melyek közül megneveznék néhány domináns jegyet:

- erős irodalmi jelleg, főként formai-szerkezeti tekintetben;
- az előzőekből eredő lírai hangvétel;

- a lírai kolorit mellett magasan koncentrált fogalmiság (részben annak köszönhetően, hogy mivel Magyarországon hiányzott a magasan fejlett, nyugat-európai színvonalú filozófiai élet, a filozófiai szellem és tartalom formába öntése legnagyobbbrészt az esszé műfajára várt);

- mély etikai tartalom, amely különösképp a válságos időszakokban erősödött fel, márpedig az 1918–20-as és az azt követő éveket ilyen időszaknak lehet nevezni.

Ezek figyelembe vételével azt mondhatjuk, hogy Ortega magyarországi megjelenése két, egymást kiegészítő esszéstílus szerencsés találkozásának nevezhető: a spanyol gondolkodó a *filozófiai esszé* kiemelkedő képviselőjének számít, kinek írásművészetében jelentős szerep jut a lírai betéteknek és a poétikus fantáziának: az esszéista nemzedék tagjai viszont azt az *irodalmi esszét* művelik, melynek etikai-esztétikai kvalitásai a filozófiai receptivitás iránt is fogékonyra teszik azt.

Harmadszor, talán nem túlzás az a kijelentés, hogy Ortega gondolatai is szerepet játszottak abban, hogy az esszéista nemzedék felfedezte önmagát és tudatosította a maga számára saját küldetését – részint az ún. „hivatalos Magyarországgal”, részint pedig a közvetlenül előttük álló nemzedékekkel szemben. S e tudatosítás mint a saját és a nemzeti sorsra való reflexió láttatja be azt, hogy a korabeli spanyol, illetve magyar valóság több tekintetben is meglepő hasonlóságot mutat. Melyek ezek a tényezők?

Ilyen például az történeti szituáció rokonsága. Az a katasztrófa, ami Magyarországot 1918–1920 között sújtotta, élénken emlékeztet arra a sorcsapásra, ami a spanyolságot 1898-ban érte, midőn súlyos katonai vereséget szenvedett az Egyesült Államoktól, és elveszítette utolsó gyarmatait. E megroppanás legfőbb szellemi hozadéka az a döbbenetes felismerés volt, hogy a két ország *megszűnt nagyhatalom lenni*. E katasztrófák előtt bizonyos értelemben még Spanyolország is annak számított, Magyarország pedig, a Monarchia részeként, regionális nagyhatalomnak volt nevezhető (s itt elsősorban nem

a puszta hatalmi-katonai konstellációra gondolunk, hanem arra a jó értelemben vett morális és intellektuális méltóságra, ami e státuszt kíséri és annak magatartásbeli velejárója). A csapások e státusznak – s a hozzájuk kapcsolódó illúzióknak is – egyszer és mindenkorra véget vetettek.

A párhuzam tovább folytatható: a vereség és a nemzeti megaláztatás elemi erővel veti fel a talpraállás, az *újjászületés* imperatívuszát. Ennek eredményeképpen alakult ki Spanyolországban az ún. *98-as nemzedék* mozgalma, amely a kor legkitűnőbb szellemeit (Baroja, Maeztu, Valle-Inclán, Unamuno, Azorín) mozgósította a regenerációra. E mozgalom – indíttatását és küldetését tekintve – több vonatkozásban emlékeztet az esszéista nemzedék ténykedésére, és külön vizsgálódás tárgya lehetne. Mindenképp közös vonás az, hogy számot vetnek a nemzeti múlttal, vizsgálják annak torzulásait, hibáit: de az is, hogy az újjászületésben kiemelkedő szerepet juttatnak az értelmiségnek. Ez pedig már közvetlen közelében van az autentikus kisebbség ortegai programjának, melynek megalkotója ifjúként éli át az 1898-as eseményeket, és nemzeti regenerációs programja is erre az élményanyagra vezethető vissza.

További közös momentum az *Európa-hoz fűződő viszony* újragondolása. Spanyolországban e kérdésnek komoly eszmetörténeti hagyományai voltak: Magyarországon az Európa-hoz tartozás problémája – a dualizmus-kori ígéretes progresszió megtorpanása után – most kerül újból napirendre. Hogyan helyezkedjék el a magyarság egy, a dinasztiai és birodalmak félfudális burkát levető, új Európában? Hogyan zárkózzon fel a modern Európához, amely maga is súlyos ellentmondásokkal, válságokkal küzd?

Végül, bár az összehasonlítás korántsem teljes – megemlíthető az a hasonlóság, amely Ortega és az esszéista nemzedék között a „*neokatolicizmushoz*” való viszonyban testesül meg. A párhuzam alapját az jelenti, hogy az a neobarokk politikai és ideológiai katolicizmus, amely a forradalmak utáni időszakban a restauráció legfontosabb eszmei támasztékát képezte Magyarországon, számos tekintetben hasonlít ahhoz a hivatalos spanyol neokatolicizmushoz, ami már a múlt század második felében és századunkban is meghatározó eleme volt a konzervatív tradicionálizmusnak, a francoizmus hatalomra jutása után pedig állammeghatározó tényező lett. Ahogy az ortegai filozófia spanyol földön egy olyan bölceleti beállítódást jelentett, amely vallási tekintetben indifferens volt, céljait tekintve pedig a korszínvonalnak megfelelő, európai léptékű gondolkodás meghonosítását foglalta magában, hasonlóképpen az esszéista nemzedék tagjai is gyakran a neobarokk katolicizmus ellenében fejtették ki gondolataikat.

Ami mármost Ortega és Németh László szellemi találkozásának konkrét körülményeit illeti, előzetesen két dolog hangsúlyozható: először: az, hogy Németh felfedezte Ortegát, nem volt elszigetelt jelenség, hanem csak egy hullám a kortárs európai kultúra felől érkező hatásáradatban, amely épp ezekben az években zúdult rá. Másodszor, annak, hogy nem a puszta teoretikum éteri közegében találkoztak, kezdettől fogva komoly gyakorlati következményei voltak: Németh valós, eleven problémákkal viaskodott akkor, mikor hirtelen egy olyan küzdőtársat fedezett fel, akivel, úgy vélte, szellemi szövetségre léphet. Melyek voltak a fő kérdések?

Először is az az érzület, amit *küldetéstudatnak* szokás nevezni, Németh Lászlóban kezdettől fogva roppant intenzitással működött: ez csaknem fiziológiailag meghatározott érzést jelent, hiszen a zsigereinkbe írt küldetésről³ beszél. Mindez szinte a *nativitate* fogékonytá tette a minőséggel kapcsolatos ortegai gondolatok iránt, jóllehet tudjuk, hogy sajátos minőségszocializmus-konceptiója Ferdinand Fried könyvének hatására (*Das Ende des Kapitalismus*) fogant meg benne.⁴

A küldetésstudat kisugárzása kettős: egyik irányát Németh *vallásossága* – Sándor Iván kifejezésével élve: üdvtana – jelenti, ami számos tekintetben nem egyéb, mint profán valláspótlék. Németh nem fogadja el kora – mintegy állami szintre emelt – neobarokk katolicizmusát: az ő vallásossága inkább a külső, ránk kényszerített norma elleni harcban áll, mely küzdelem feltételezi az önmegváltás gondolatát, és végeredményben egy olyan, benső ösztönzőerőként felfogott Isten elképzeléséhez vezet, melyben Isten a morális érületben oldódik fel: „Az újkatolikus írók veszedelmes statisztikája, ahelyett hogy húzott volna, riasztott. Micsoda kínlás a dogma minden ízébe igazolást pumpálni! A felületesekben, egy Papiniben, valóságos szélhámosság. Szép dolog a századokkal egyet vallani, de fontosabb önmagunkkal egyet érezni. S én hamar észrevettem, hogy ez az 'új érzés' annál diadalmasabban lesz 'vallás', minél kevésbé jegyzem el szavakkal s tudatunkra erőltetett hajdani vélekedésekkel.”⁵ Németh profán vallásossága igen közel áll Ortega küldetés-konceptiójához, amely viszont egy jelentős spanyol szellemi áramlatból, a krauszizmusból táplálkozik.

A másik irányt, mint önmagunk felé irányuló küldetést *Magyarország problémája* jelenti. Itt újfent utalni lehet a körülmények kísérteties hasonlóságára: ahogy Németh ifjú fejjel élte át a világháború, a forradalmak és a megalázó trianoni béke eseményeit, hasonlóképpen Ortega 15 évesen élte át az 1898-as eseményeket: ezek az élmények mindkettőjük számára egész életre szóló ösztönzőerőt jelentettek, s itt bújik meg az egyik gyökere a magyar, illetve spanyol nemzeti újjászületést előmozdítani akaró programjuknak.

A magyar problematika elválaszthatatlan az *Európához* fűződő kapcsolattól. A kultúrával azonosított Európa-fogalom mindig is szilárd vonatkoztatási pont volt Németh értékrendszerében. De melyik Európáról van itt szó? Valamilyen tiszta értékfogalomról, vagy inkább arról az Európáról, amely maga is súlyos válságjelenségekkel küzd? Nos, Ortega ezen a ponton különösképp kapóra jött Németh számára. Azt lehet mondani, hogy Ortegát felfedezni Európában Németh László számára bizonyos értelemben *magának Európának* a felfedezését jelentette.

A felfedezés lázáról így tudósít: „A véletlen, hogy az igazi író elé mindig a legszükségesebb könyvet veti vagy inkább mindig vet olyan könyvet, melyet ő a sors útmutatásának tekint, ekkor ismertetett meg Ortegával. Alig egy hét alatt olvastam el minden megjelent munkáját. A legalkalmasabb író volt rá, hogy a hazai kutyaszorítóért megvigasztaljon: a huszadik század összefüggő látképe elé vezetett, ahogy ez a látkép a tizenkilencedik század nagy tömegétől eltávolodó bölcsész körül kibontakozott.”⁶

Ortegaról írott hosszú esszéje, ami 1930. július elsején jelent meg, híven tükrözi azt a kábult állapotot, melyet a spanyol varázsló friss olvasása okozott. Ortega kettős hatást gyakorolt rá: a spanyol gondolkodó tudása és stílusa lenyűgözte, ugyanakkor ez az ígélet kiváltotta azt a spontán reakciót, hogy szabaduljon ettől a hipnózistól. Egy pillanatra úgy érezte, hogy Ortega személyében végre meglelte azt a kulcsot, mellyel tágra nyithatja a felfedezésre váró új Európa kapuit. Számára Ortega „a század szívverése fölé hajló fül”⁷, munkássága pedig „kifogyhatatlan vádbeszéd a tizenkilencedik század ellen, amely a maga idejében az emberi étvágyak természetes hierarchiája volt, hanem a ránkmaradt század: az öröklött bénaság ellen, amely természetes arcjátékunkat fagyasztja meg”⁸.

Németh lelkesedése teljességgel érthető. Három hónappal a jelzett időszak előtt jelent meg Babits híres tanulmánya, az *Ezüstkor*; a *Grand siècle* elevenen lobogó lángjai

után a miénk inkább egy kivilágított temetőre hasonlít: s e kor fő feladata a múlt kincseinek megőrzésében áll.⁹ Nos, Németh nem akart kincstárnok lenni: épp arra törekedett, hogy felfedezze az új század új értékeit és stílusát.

Melyek ezek az értékek? Mindenekelőtt a *mérték tisztelete*: a társadalmi élet fő szférái – művészetek, tudományok, politika – végre feladják megalomán törekvéseiket, és mindegyik saját határai közé tér majd vissza; az új kor léptékét pedig az *élet* jelenti majd: „A gyerek azért lett századának a szimbóluma, mert kötetlenebb benne az élet. Ráció, kötelesség, méltóság még nem igazta le. Az ő huszadik százada: az élet-tisztelet százada.”¹⁰ Lenyűgözi az a benső, koherens egység, melybe a filozófus korának valamennyi életmegnyilvánulását törekszik bevonni: a specializálódásba fulladó kor ellentpontját pillantja meg ebben, megalkotójában pedig az ún. *új enciklopédizmus* első bajnokát tiszteli.

Ez viszont egy teljességgel új rendszerszemléletet követel meg: rendezőelve az élet benső perspektivizmusa, formája az esszé, lelke pedig a gyermekesség és a sportos hajlam. Esszéjében, mely az *Új enciklopédia* nevet viseli, Németh azt írja, hogy Ortega „új Atlasz, aki a tudomány roppant tömegét nem meggörnyedt hátán hordja, hanem a pályája hegyén pörgeti, s noha maga rengeteget dolgozott, mosolyogva biztat: a tanulás játék és nem munka. Amit a munkás tudósok eljátszottak, a játékosok majd visszaszerzik. Eleven, egyszerű ember, akinek a művei elé, ha mottót kellene választanom, azt nyomtatnám: Szókratész nem izzad.”¹¹

Különös figyelmet érdemel a *Tanú*, Németh kritikai folyóirata, mely az ortegai hatás egyik sajátos területét jelenti. A lap megindításának ötletében minden bizonnyal nagy szerepet játszott Ortega folyóirata, az *El Espectador* (Figyelő, Szemlélő), amely szintén egyszemélyes vállalkozás volt: ugyanakkor bizonyos távolságtartásra utal a névválasztás, amennyiben a „Figyelő” kissé passzív, kontemplatív beállítottságával szemben a „Tanú” odaadást, az elemző részéről aktív hozzájárulást igényel. Idézünk a beköszönőből: „Nem Figyelő, hanem Tanú. Nemcsak szemtanúja annak, ami van, hanem bizonyágtévő amellelt, ami örök. Azon túl, hogy írás: erkölcs!”¹²

Mint tudjuk, a *Tanú* egyedülálló vállalkozásnak bizonyult századunk magyar kultúrtörténetében: a grandiózus terv a bennünket övező probléma-dzsungel szinte valamennyi irányában utat kívánt vágni: ilyen pl. a kortárs európai irodalom szemrevételezése, az ókor és középkor szellemi kincseinek megőrzése, valóban ortegai értelemben vett új enciklopédizmus, az Európán belüli és azon túli társadalmi élet eseményeinek nyomon követése stb. Külön kolumnát kapott Közép-Európa: végül pedig szerepelnek benne a régióban és a világban helyet kereső magyarság sorsproblémái is. Az analógia megválasztásában ismét Spanyolországhoz fordul: „A magyarság 'szerepét' keresi; létezése tényén túl értelmet a létezéshez. Az új spanyol írók közül nem egy könyvet írt Don Quijotéről. Rajta át mondják meg, mi Európának a spanyol. Nekünk nincs Don Quijoténk; Petúr, János vitéz, Toldi, Móricz Bethlen Gábora, Berzsenyi, Ady csak szilánkok. Művek, alakok, ismeretek órjási tömegéből kell kihámozni életünk 'legitimációját’.”¹³

Ortegára számos esszében utal: így pl. már az első számban ismertetést közöl *A tömegek lázadásáról*. S e ponton egy pillanatra meg kell állni. Ortega leghíresebb művének két alapkategóriája a „tömeg” és a „kisebbség”. Ezek jelentésével kapcsolatban számos leegyszerűsítő magyarázat terjedt el, melyeknek többsége politikai vagy ideológiai kontextusban próbálta értelmezni ezeket a terminusokat. Így a „tömeg” a munkástömeeggel lett azonos jelentésű, a vele szemben álló „kisebbséget” pedig a születési arisz-

tokráciára emlékeztető, szűk kaszttal azonosították. Ezzel elsikkadt az a mögöttes filozófiai-antropológiai tartalom, amely az egész elmélet alapjául szolgál: ennek értelmében „tömeg” és „kisebbség” elsősorban és eredendően az emberi *qualitás* kategóriái, nem mennyiségi értelemben használatosak – hogy az előbbi egyszerűen „sok” embert jelent, az utóbbi pedig „keveset” –, hanem egy meghatározott emberi *minőség*, létezőmód megnevezései. Olyannyira, hogy akár egyetlen ember, egyszálmagában is lehet „tömeg”. A tömeget ugyanis eredendően nem a többi emberrel való együtt-létünket fejezi ki, hanem azt, hogy miképpen viszonyulunk önmagunkhoz. A „tömeg” – fizikai kategóriaként is – a bennünk honoló inercia, tehetetlenség, ami megállapodottságra készítet bennünket; az pedig, amit „kisebbségnek” nevezünk, nem más, mint az alkotásra, előrehaladásra, önmagunk és a világ megteremtésére hívó hang, elhivatottság. S ebből az is következik, hogy – emberileg – nincs vegytiszta tömeg- vagy kisebbségi ember: amit tehetünk – ontológiailag és morálisan egyaránt –, hogy a lehetőségek szerint megpróbáljuk visszaszorítani magunkban a tömegembert és a kisebbségi lét jegyében próbálunk meg élni. Továbbmenve: ez a vitális egyenleg, amit a kisebbségi, ill. a tömeget jelent meg, abszolúte egyénre szabott: az, ami a tehetségben, életlendületben gazdagon megáldott ember számára a tömegettel egyenlő, egy másik, szerényebb vitalitás-háztartással rendelkező embernek teljesítményt, kvalitást, ennél fogva a maga nemében, saját magához képest kisebbségi létmódot jelenthet.

Németh az 1930-as évek elején természetesen nem ismerte azt a mélyebb, metafizikai hátteret, ami az ortegai elmélet mögöttesét képezi, s amit Ortega akkoriban inkább egyetemi előadásain fejtett ki részletesen. Épp ezért nagy teljesítmény a részéről, hogy azonnal helyesen tapintott e teória lényegére: „nem a munkástömegek forradalmáról van szó az államban, hanem az átlagember forradalmáról az élet minden terén. A tömeg nem a proletariátus, hanem a napról napra a legkisebb ellenállás irányában élők (esetleg épp arisztokrácia); a nemesség, az elit pedig a feladatokat találó, a túlmunkát végző, az alkotó.”¹⁴ Ezzel kapcsolatos az a szófordulat is, hogy ezekben az években gyakran használja az „újnemesség” terminust is – annak ortegai értelmében. Ám a spanyol gondolkodó hatása minden részleten túl magában a Tanú-vállalkozás egészében érhető legjobban tetten. Amikor – tizenhét szám megjelenése után – 1936-ban búcsút intett a lapnak s vele együtt élete egy korszakának, joggal vethette papírra az alábbiakat: „A *Tanú* ezzel a számmal megszűnik. Utolsó oldalát írva, felütöm az elsőt. Nehéz elhinni, hogy ez a beköszöntő alig öt éve készült. Majdnem gyermek voltam akkor, s majdnem aggastyán vagyok most. Ha volt mű, mely emberét elégette, a *Tanú* az.”¹⁵

Ha ebből a szempontból vesszük szemügyre azt a hatást, amit Ortega gyakorolt Némethre, találkozásukat legalábbis szerencsésnek s a legjobb időben történtnek lehet nevezni: a spanyol gondolkodó épp a legjobbkor, a színre lépés, az autentikus önmagára találás pillanatában befolyásolta nem elhanyagolható módon Némethet; e találkozás elmaradása, úgy hisszük, ha alapirányát tekintve nem is jelölt volna ki másfajta utat Németh számára, mégis az általa járt út némely szakasza, leágazása minden bizonnyal több ponton másként alakult volna.

Nem egészen ez a helyzet Spenglerrel: ha a Hendrik de Man-ról szóló tanulmány végén Németh László meri azt a kijelentést tenni, hogy „egyedül Ortega volt rám hasonló sorsdöntő hatással”¹⁶, ugyanezt a német filozófust illetően már korántsem mondhatja. Spenglerrel hosszasabban két írásában foglalkozik: az egyik a „*Jahre der Entscheidung*”-ról szóló rövid eszmefuttatás 1934-ből, a másik pedig „*Fatalizmus vagy veszélytudat?*” című, rövid értékelő ismertetés *A Nyugat alkonyáról*, 1936-ban.¹⁷ Az írások

között eltelt két esztendő alatt jelentős változás következett be Spengler megítélésében – s nem előnyére. Pedig *A döntés évei*, színvonalát tekintve, jóval alatta marad *A Nyugat alkonyának*. Mielőtt e nézetbeli különbségre próbálnánk magyarázatot adni, vegyük szemügyre későbbi írását.

Spengler gigantikus világtörténeti víziója olyannyira tálcán hozza a vízió ellen felhozható kifogásokat, hogy az olvasó válaszút elé kényszerül: vagy belép a spengleri mű-világba, elfogadva annak premisszáit, melynek révén a kifogások egy része talaját veszti, vagy pedig megőrzi az elfogulatlan szemlélő tisztaságát: ekkor viszont a rendszer szinte a szeme előtt dől össze, s legfeljebb a romhalmaz porfelhőjében kutat hasznosítható és felhasználható részelemek után.

Németh kétségtelenül ez utóbbi állásponton áll. Ő is szembesül azzal a kettősséggel, ami a mű egyik fő jellegzetessége, hogy ti. egyszerre akar történetfilozófiai alapvetés és koranalízis lenni. Németh szóhasználatában ez úgy hangzik, hogy „Spengler könyvének két célja volt: egy általános és egy időszzerű. Meg akarta teremteni a kultúr-alkant és meg akarta jósolni a következő évszázadok történetét”. Bár ő inkább az első tényező mellett foglalt állást, néhány ponton azért felvillan a koranalízis értékeinek elismerése is: „Európa szétfutott a világon, de a tőkéskor lelke határozottan sekélyebb, mint a Roland éneké volt. A kultúra mintha elhasználta volna, befektette volna Isten rábízott pénzét: vannak alkotásai, de nincs mindent tápláló vallása.”

Ami az alapkoncepciót tekintve taszítja, az a spengleri morfológia ridegsége, me-revsége. Spengler ugyan eleven organizmusként, szerves lényként fogja fel a kultúrákat, ám a konkrét elemzés során ezek olyan entitásokká váltak, melyek levélzetét acélból kovácsolta ki valamilyen földöntúli hatalom, és könnyörtelenül hozzáhegesztette azokat egy mechanikus időskála vasrácszatához. A kétségtelen merevség oka az, hogy a rendszer fejlődéstani szempontból nem ismeri a véletlent, a megtorpanást, a félresiklást, nem kíván tudomást szerezni a koravén, a derékbatört, a megroppant állapotokról. Az egész sémát egy, a vége felől determinált, hamis teleológia uralja, ami kizárja a „más-ként is történhetett volna” lehetőségét. Németh a nagyobb rugalmasságot joggal kéri számon, midőn megjegyzi: „A történelem folyás és nem lehet alakká változtatni. A történelem feladata: egy-egy kultúra-alakulás szerkezetét vizsgálni. Milyen növéssjelenségek törtek fel benne, min akadtak el, s hogy nőtt struktúrájukból a mi világunk törekvés-rendszere.” (Ezért is áll közelebb hozzá e tekintetben Wilhelm Dilthey.)

Természetesen vitatható az az elgondolás is, amely a kultúrát teszi a történelem-magyarázat legfőbb intelligibilis egységévé. Itt persze Spengler védelmében meg lehet jegyezni, hogy a történeti fogalomképzés a historikum világának talán legkényesebb területe, melynek végtelenül óvatosan és finoman kell előrehaladnia, hogy ne tegyen erőszakot a történeti empirián (s olyan fogalomképzés, ami ennek maradéktalanul elegend tudna tenni, nemhogy nincs, de talán nem is lehet). S ha a kultúrtípusokat mitológimáknak nevezzük, ahogy Németh teszi, akkor hasonló vád illetheti a keleti vagy görög világ hegeli sémáját, vagy a történeti formák marxi elméletét is.

Találó az az ellenvetés, mely szerint a növekedés és a hanyatlás fázisait nem szabad csak az adott kultúrára mint legfőbb egységre vonatkoztatni, hiszen az számtalan részegységből áll, melyek mindegyike befutja a maga körét: „Ha mindenáron ifjúságban és öregségben akarunk gondolkodni: mindenik növés-kornak megvolt az ifjúsága és öregkora, merném mondani a civilizációja. Mi más például a skolasztika a késő középkorban, mint öröklött jószág-kultúra: civilizáció?”¹⁸ Ugyanakkor ez a megfontolásra érdemes ellenvetés spengleri alapon is kivédhető azzal, hogy egy-egy kultúra a maga forma-

nyelvét a különböző műfajokban, közegekben valósítja meg, s ezek egyikének megtorpanása, válságba jutása csak azt jelenti, hogy a mérvadó megformálás egy másik kultúrterületre kerül át: így jellemezte Spengler pl. azt a folyamatot, melyben a fausti kultúra adekvát kifejezésének feladata és terhe a 17. század végétől a képzőművészet területéről a zene világába tevődött át, s ezen belül ismét csak fokozatos hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az egyes zenei formák között. Vagyis egy adott kultúra általános fejlődési íve nagyon is jól megfér egyik-másik részterületének válságával.

A *Nyugat alkonya* mérlegét Németh László az alábbi módon vonja meg: „...arra gondolok, ami nagy volt benne: ide-oda villanó tekintetére s összemérő erejére. Kultúralaktan helyett tulajdonképp kultúralakítást kellett volna csinálnia: a különböző kultúrák összehasonlító lélektanát. Munkásságából az örök nyereség a gondolkodtatáson túl, néhány nagyszerű összehasonlítása lesz. Azt, hogy mit mondott Nyugat haláláról, mint különbséget elfelejtik; de azon, hogy mi a különbség az apollói, fausti és mágiikus térfogalom közt; mit jelentett a szám a görögnek, nyugatinak, indusnak, minden utóda gondolkodni fog.”¹⁹ Vagyis a Németh által megnevezett kettős cél – „általános” és „időszerű” – közül az utóbbit, a nyugati világ koranalízisét, efemer jelenségnek tartotta, mely fölött eljárt majd az idő. Előre felbecsülni egy mű hatástörténetét szinte lehetetlen, s Németh nem is ezt akarta, hanem inkább pillanatnyi benyomását rögzíteni: ugyanakkor, az azóta eltelt évtizedek alapján annyiban módosítható ez a kép, hogy *A Nyugat alkonya* mindkét tekintetben időtálló alkotásnak bizonyult: elemzései nemcsak egyes kultúrtörténeti monográfiákban bukkannak fel újra és újra²⁰, hanem egyik gyakran idézett szerzője lett annak a vitának, amely „a történelem vége”, ill. az ún. *posthistoire* körül bontakozott ki az utóbbi néhány évben.

Németh választása e két elem tekintetében talán magyarázatot ad arra, hogy miért értékelt fel *A döntés éveit*. Azt a komor, ám bizonyos tiszteletet parancsoló hangvételt, ami a ránk kiszabott sors vállalását, a veszélyekkel és kihívásokkal szembeni készenlétet és helytállást illeti, Németh igen közelinek érezhette saját küldetésudatához: „Sehol nem olvastam az együttérzés olyan heves dobbanásaival Spengler könyvét, mint ahol közvetlenül erre a tragikus életérzésre hivatkozott.”²¹ Bár ennek olykor pózoló pátozsát túlzónak tartja, az alapbeállítódást elfogadja. De ez minden. Ez a maximum, ameddig Spengler el- és befogadását illetően eljut. Ugyanis a készenlét és a helytállás spengleri pozíciója a történelmi önbeteljesülés szabad elfogadását jelenti, nem többet: *Ducunt fata volentem, nolentem trahunt*. Németh küldetésudata viszont minden, csak nem egy passzív, rezignált várakozásra és készenlétre berendezkedett létforma. S épp ez az a pont, ahol Ortega a segítségére siet. Annak kvalitatív, minőségi embere ugyanis a teremtés, az alkotás szolgálatának jegyében él, teremti, *formálja a jövőt*. Ebben a tekintetben különbözik egyébként Ortega és Spengler alapvetően egymástól. Bármennyire hasonló is a „fausti civilizáció”, illetve „a tömegek lázadásának” korrajza, az ellentett fogalom lényegileg más irányba mutat: a spengleri „kultúra” – a fausti világot illetően – erendően múltba fordul, a „kisebbség” viszont nyitott a jövőre, olyan vállalkozásként fogja fel a világot, mellyel, ha nem is sokat, de *valami keveset még* lehet kezdeni. Ha mást nem is, legalább azt, hogy egy, a jövőt kihívó, szüntelen harcban eltöltött életben szentelődjék meg a személyes létezés, és nyerjen profán megváltást. S ebben a tekintetben jelent Ortega Némethnek mérhetetlenül többet, mint Spengler, ebből a szempontból áll sokkal közelebb hozzá a felfelé emelkedő nyílvevő ortegai emblémája, mint az önmagába visszatérő kör spengleri szimbóluma.

Németh László Ortega- és Spengler-recepciója igen jó alkalmat ad az egybevetésre; arra, hogy lássuk: milyen visszhangot vált ki egy konzervatív módon *progresszív* és egy eredendően *konzervatív* európai gondolkodó a magyar szellemi élet egyik meghatározó egyéniségében a két világháború között. S ezzel fejezzük be a háromszög felrajzolását: kiderült, hogy nemcsak a háromszög szárainak hossza volt különböző, hanem azok vastagsága is. De hát az élet geometriáját másféle szabályok szerint szerkesztik.

JEGYZETEK

1. Ezzel kapcsolatban utalnánk arra a levélre, amely az Oswald Spengler: *Briefe (1913–1936)* kötetének 186. oldalán található (München, 1963.) Egyébként a Bayerische Staatsbibliothek Spengler-archívumában még egy levelet őriznek, melyben Ortega kapcsolatba került a Spengler-családdal. A Spengler-hagyaték gondozói szeretnék volna felkérni arra, hogy segítsen sajtó alá rendezni a német gondolkodó kései jegyzeteit. A vállalkozásból nem lett semmi: mindamellett az 1949. május 13-án kelt levélben Ortega azt írja, hogy Spengler iránt „nagyobb lelkesedéssel viseltetik, mint negyedszázaddal azelőtt”.
2. José Ortega y Gasset: Gerinctelen Spanyolország. in: *Két történelmi esszé*. Budapest, 1983. 123.
3. Magam helyett (1943) In: *Homályból homályba. Életrajzi írások*. Budapest, 1977. I. kötet, 83.
4. Uo. 448–449.
5. Ember és szerep (1933) In: *Homályból homályba*. Id kiad: 361.
6. Uo. 402.
7. Németh László: Ortega y Gasset (1930) in: *Európai utas*. Budapest, 1973. 390.
8. Uo.
9. Babits Mihály: Ezüstkör (1930) in: *Esszék, tanulmányok II*. Budapest, 1978. 270–272.
10. Ortega y Gasset. Id. hely: 404.
11. Új enciklopédia (1931) in: *Európai utas*. 520.
12. Tanú-évek (1938) in: *Homályból homályba*. 453.
13. Uo. 514.
14. *Tanú*, 1932. Kritikai napló. 55.
15. Tanú-évek, Id. kiad: 526.
16. Németh László: *A minőség forradalma. Kisebbségben I–II*. Budapest, 1992. I. kötet, 277.
17. Id. hely: 296–304. ill. 260–265.
18. Uo. 263.
19. Uo. 265.
20. Most csak egyre utalunk: Rudolf Wendorff nagy munkájára: *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewusstseins in Europa*. Opladen, 1980.
21. Oswald Spengler: Jahre der Entscheidung. in: *A minőség forradalma. Kisebbségben I–II*. Id. hely: 296.